

JÁNOSSY FERENC

Egy evolúciós alternatíva

(Valóság, 1982. 2. szám.)

Jelen tanulmányt egy gyűjteményes kötet számára írtam, amely a Paderborni Egyetem (NSZK) szociológiai fakultása által 1980 májusában tartott Alternatív élet című konferencia anyagait tartalmazza. Részvételtem ezen a konferencián arra ösztönzött, hogy reflektáljak azoknak többnyire ifjú embereknek a nézeteire, akik magas ipari fejlettségű országuk jóléti társadalmában korántsem érzik jólmagukat, és részben csak önmaguk, részben a társadalom számára is jobb, alternatív életformákat keresnek.

Ugyancsak lehangoló az a belátás, hogy bár a termelőerők fantasztikus méretű fejlődése, a munkatermelékenységének az ipari forradalom óta majdnem két évszázadon át megszakítás nélkül tartó megsokszorozódása vitathatatlanul anyagi jólétet eredményezett, mégsem vezetett el az anyagi jóléttől remélt boldogsághoz. De ez önmagában véve még nem volna elegendő ok arra, hogy olyan mozgalmak keletkezzenek, amelyek úgy mondhatnánk, rückwärtsbe kapcsolva alternatívaként az ipari társadalom előtti korszakot jellemző termelési és életformákhoz akarnak visszatérni, azokban menedéket találni. Az a szándék, hogy ki kellene ugrani a szakadék felé robogó vonatból, csak akkor jogosult legalábbis szubjektíve, ha kialakul az a meggyőződés, hogy a ma iparilag legfejlettebb országok zsákutcábajutottak, s az eddigi út további erőltetése elkerülhetetlenül katasztrófához vezet. Vannak, akik csak önmagukat kívánják menteni, amikor a fennálló társadalom pórusaiba, alternatív-életforma-oázisokba fészkelik be magukat, másoknál saját lelkiismeretük megnyugtatója is szerepet játszik ebben a döntésben: ha kivonulnak, nem felelősek többé a világpusztulásáért. Végül vannak olyanok is, akik abban az illúzióban ringatják magukat, hogy ezek az oázisok képesek lesznek saját struktúrájukat mintegy bakteriofágokként az egész társadalomra kiterjeszteni. De mindezeket a szubjektív motivációkat itt figyelmen kívül hagyhatjuk, mert az alternatív csoportok keletkezése és léte bármennyire irreálisak, sőt abszurdak is elképzeléseik önmagában világosan mutatja, hol szorít tulajdonképpen a cipő, vagyis,

hogy a jóléti társadalom nagynyomású tartályában milyen vákuum alakulhatott ki, milyen vákuum létezik.

Alapjában véve, mint erre már utaltak az ipari forradalom óta fennálló, ismert diszkrpanciáról van szó. A munkamegosztás nyilvánvalóan a leglényegesebb, sőt elkerülhetetlenül szükséges feltétele a munkatermelékenység számottevő és tartós növekedésének, de ugyanakkor ahol csak érvényesül (sma már nemcsak manuális tevékenységekre korlátozódik), mindenütt szétzúzza az életnek a legfőbbalkotó, tehát emberhez méltó tevékenységeken alapuló tartalmát. Jóval több, mint egy évszázadot kellene visszamenni az időben ahhoz, hogy az ígéretföldjét megtalálhassuk, ezt mutatja az is, hogy a munkamegosztás következményeit Urquhart már 1855-ben milyen kétségbeejtőnek látta. Marx által idézett kijelentése szerint: Egy embert felosztani, annyit tesz, mint kivégezni, ha rászolgál a halálos ítéletre, orvul meggyilkolni, ha nem szolgál rá.

A munka felosztása egy nép meggyilkolása. Korai, bizonyára nem a legelső, de fölöttébb drámai intés: állj! Vissza! Ez az út romlásba visz! Csakhogy a világfenyegető pusztulásának ez a jövendölése is ugyan- úgy, mint a legtöbb, sőt talán valamennyi ilyenféle jóslat abból ered, hogy a múltat túlságosan mereven, megengedhetetlenül messzire extrapolálják a jövőbe. Sajnos, ez mindig csak utólag derül ki, és ilyenkor az ember hajlik arra, hogy a múlt prófétáit fölényesen naivnak minősítse. Urquhart nem láttanem is láthatta előre, hogy korának gyári a munkásaiból, ezekből az elállatiasodott, elembertelenített lényekből néhány évtized leforgása alatt jogaiértharcoló, öntudatos munkásosztály lesz. Még kevésbé sejtette, hogy egy évszázad múltán ezek a munkások igaz, csupán heti öt napon át, nyolcórás munkaidőben változatlanul felaprózott, többnyire monoton, lélekromboló munkát végeznek ugyan, de azután szabad idejükben immár távolról sem olyan harcosan szórakozásképpen órák hosszat egy időközben feltalált valamire merednek, és szabadságuk idején mint turisták (nem mint vándorlegények!), ebből az egyhangúságból menekülni akarván, idegen országokban utazgatnak.

A marxistáknak sincs okuk fölényes legyintésre, mert Marx ugyan kétségtelenül többet látott előre a jövőből, mint Urquhart, de a XX. század kapitalizmusát eredményező fejlődést nemcsak nem sejtette, hanem mint lehetőséget teoretikusan ki is zárta. És mégis a bővített újratermelés marxi elemzéséből akarunk itt kiindulni, mégpedig a következő megfontolás alapján.

Véleményem szerint az iparilag legfejlettebb országok fejlődése az elmúlt évtized folyamán fordulóponthoz jutott, vagyis most érte el azt a pontot, amikor a megelőző fejlődési folyamat megszüntette (elhasználta) saját előfeltételeit: változatlanul tehát nem mehet tovább. Egy ilyen helyzetben a múlt naka jövőbe történő

extrapolációja különösen megtévesztő, konzekvensen végrehajtva (az immanens ellentmondás folytán) a végkövetkeztetés nem lehet más, mint a világ pusztulása. Hogy ma fordulópontelőtt állunk, vagy esetleg a fordulat már be is következett, az persze csupán egy állítás vagy legjobb esetben megfontolandó hipotézis, amelyet csak a jövőbeni fejlődés fog végérvényesen megerősíteni, illetve megcáfolni. Mármost ahhoz, hogy egy fordulatnak legalább a leglényegesebb, általános ismérveit kiderítsük, alig kínálkozik jobb megoldás, mint egy, amúltban végbement fordulatot szemügyre venni. Ése tekintetben éppen az a fordulópont a legtanulságosabb, amelynek bekövetkeztéig a Marx által felfedezett játékszabályok valóban meghatározták a fejlődés menetét, és amelyhez eljutva a kapitalizmusnak a marxi előfeltevések értelmében vagy megkellett volna szünnie, vagy barbárságba kellett volnatorkollnia. A dolog másképp alakult. Jóllehet a harmincas években, a gazdasági világválság idejénugyan csak indokolt volt a világvég vagy a barbárságelőérzete, ám a kapitalizmus fennmaradása érdekében megszabadította magát a béklyóvá vált játékszabályoktól, és a játékszabályok átalakulása révén képes volt továbbfejlődni. Erről a fordulatról azért is tisztaképet kell alkotnunk, mert a ma esedékes fordulatot csak akkor tudjuk helyesen megítélni, ha a ma is érvényben lévő, átalakult, nem pedig dogmatikus módon az érvényüket veszített marxi játékszabályokat vesszük figyelembe.

A kapitalizmus jellegét a XIX. században ilyen messzire kell visszanyúlnunk még nem a tőke és abérmunka szétválasztottsága, hanem ennek a szétválásnak tartós és heves folyamata határozta megdöntően, hiszen az önálló kistermelők tönkremenése a tőkés termelési szféra bővülésének nem csupán kísérőjelensége, hanem elengedhetetlen feltételeis volt, mert egyfelől az új és újabb bérmunkások atönkrement, létalapjuktól megfosztott kistermelőkközül rekrutálódtak, másfelől pedig a tönkretevésükáltal keletkezett nyomor tette lehetővé, hogy a béreket éppen csak a munkaerő újratermeléséhez elégséges alacsony szinten tarthassák. Ez utóbbi nemcsak lehetséges volt, hanem a tőke számára akkoriban még kétségtelenül előnyös is, minthogy azalacsony bérek magas felhalmozási rátát biztosítottak. Marx joggal helyezi a tőkefelhalmozást a bővített újratermelés összkörforgásának centrumába: Azösszkörforgást legáltalánosabban a bővített újratermelés sémáiban egynéhány számszerűsített példa segítségével foglalja össze. Ezekben a tőke szervesösszetételét, a profitrátát és a felhalmozási rátát jog- gal konstansnak veszi, ezért mind a tőke, mind pedig a tőke által foglalkoztatott bérmunkások számánaknövekedése geometriai haladvány szerint történik. Ennek megfelelően, ha a tőke egy meghatározottidő-intervallum, például 15 év alatt megkétszereződik, akkor 30 év alatt négyszeresére nő, 45 év alattnyolcszorosára stb., és feltételezve például, hogykezdetben a tőke a

lakosságnak 1%-át foglalkoztatabérmunkásként, eszerint 15 évvel később (az egyszerűség kedvéért tekintsünk most el a népességnövekedéstől) már 2%-át, 30 évvel később 4%-át, 45évvel később pedig már 8%-át és így tovább.

Ez az és így tovább azonban rövidesen véget ér: 16%, 32% és 64% még lehetséges, a következő időszakban azonban a haladvány eléri az abszolút határt jelentő 100%-ot.; Ennél a szélső határtál azössznépesség már kizárólag tőkésekből és bérmunkásokból állna, és ezzel lehetetlenné válna a tőke bővített újratermelése. Rosa Luxemburg elvitathatatlan érdeme, hogy a marxi séma bírálatából kiindulva már az első világháború előtt, tehát abban az időben, amikor még úgy tűnt, hogy a tőke terjeszkedésére majdnem az egész világ nyitva áll, felismerte és teoretikusan be is bizonyította a tőke bővített újratermelésének ezt az elvi korlátját.

Az a kézenfekvő ellenvetés, hogy a tőkefelhalmozás állandó számú bérmunkás mellett is végbemehet, mégpedig a tőke növekvő szerves összetételének esetében, elvileg jogosult, de a tényleges fejlődés figyelembe véve nem. Ritkán veszikugyanis kellőképpen számításba, hogy a termelési eszközök (gépek, üzemi berendezések, épületek stb.) előállításának termelékenységében bekövetkezett rohamos emelkedés ellensúlyozta a termelési-eszközök tömegének (használati értékük tömegének) növekedését, vagyis az átlagosan egy munkavállalórajutó termelési eszközök értéke ami legegyértelműbben az ezekben a termelési eszközökben tárgyasultmunkaórák számában adott nem vagy csak alig növekedett, sőt, az iparilag legfejlettebb országokban, mindenekelőtt az Egyesült Államokban időlegesen még csökkent is. (Figyelem: a nem értékálló pénzben megadott adatok megtévesztőek!) Az sem változtat a helyzeten, hogy az elkopott, illetve elavult(erkölcsi kopást szenvedett) termelési eszközöket mindig újakkal kell pótolni, mert ez a pótlás összességében még akkor is felhalmozás nélkül meggyévge, ha a régi termelési eszközök helyébe magasabb technikai színvonalúakat állítanak be.

Összefoglalva; egy teljesen átkapitalizált világban az értéktöbbletet már nem lehetne felhalmozni; a többletmunka által létrehozott termék nem válhatna termelési eszközzé.

Mármost a tőkefelhalmozás, pontosabbanegy kizárólag a rendelkezésre álló profit korlátoztafelhalmozás meglepő módon hamarabb ért véget, mintsem a kapitalizálódás akár egyetlen országbanmaradéktalanul végbement volna, világméretekről nem is beszélve.

Az Egyesült Államokban már közvetlenül azelső világháború után mutatkozik a vég kezdete. Ahúszas években mégis úgy folytak tovább a beruházások, mintha a tőke bővített újratermelése mégmindig nem ütközött volna korlátokba, és így nemcsakán egy szokásos ciklikus túltermelési-válság keletkezett, hanem a kapitalizmus

egyenesen a gazdasági világválság tisztítótüzebe rohant bele. A gazdasági világválsággal véleményem szerint befejeződött az, amit Marx előre láthatott és találóan leírt, a New Deallel valami új kezdődött; amit ő elméleti lehetőségként sem vetett fel. (Ezért volt jogosult eddig a fordulópontig ragaszkodni a marxterminológiához, de csak eddig és nem tovább.)

Sajnos, itt egy sor érdekes kérdést megválaszolatlanul kell hagynunk, különben sohasem jutnánk a dolog végére. Így azon okok közül is csakegyetlent ragadunk ki, amelyek látszólag időnekelőtte véget vetettek a korlátlan felhalmozásnak. Atőkés termelési mód nyilvánvalóan ott tudott először gyökeret eresztetni és megerősödni, ahol a legkedvezőbbek voltak ehhez a feltételek; a tőke először képletesen szólva a legkönnyebben emészthetőfalatokat nyelte le és csak azután, sorjában a mindnehezebben emészthetőket, egészen addig, amíg agazdasági világválság idején mind a fejlett országokon belül, mind világméreteken csak egy szinte megemészthetetlen vagy legalábbis nagyon lassanmegemészthető maradék volt hátra. Mindazon lény lényeges változások közül, amelyek annak következtében váltak elkerülhetetlenné (és de facto be is következtek), hogy a befektetési lehetőségek összvolumene messze elmaradt ameglévő vállalatok összegzett befektetési képességemögött, mi itt ismét csak egyet veszünk szemügyre, és pedig azt, amely a napjainkban beérő fordulatszempontjából döntő jelentőségű. A XIX. században a reálbérek csak igen lazán kötődtek a munkatermelékenységhez, a világválság óta azonban mintha a munkatermelékenység növekedése vontatókötéllal húzná maga után a reálbérek emelkedését. Ahhoz, hogy kimutassuk ennek a változásnak azokait és jelentőségét, még egyszer, utoljára visszakell térnünk a fordulat előtti, vagyis a világválságelőtti időkre. Abban a mindig érvényes összefüggésben, hogy a termelésből áramló javak folyamavégző soron vagy a fogyasztásba torkollik, vagy felhalmozódik (akkumulálódik), Marx a fordulat előttikapitalizmust tekintve többé-kevésbé jogosan feltételezi, hogy a termelés, a fogyasztás és a felhalmozásközül a termelés és a fogyasztás a két priméren adott mennyiség. Az összfogyasztás azért, mert a bérmunkások fogyasztása a munkaerejük újratermeléséhez szükséges javakra korlátozódik, a tőkészemélyes fogyasztását pedig a konkurencia szorítja korlátok közé. A két primeren adott mennyiségnek a különbsége (tehát egy szekunder mennyiség) adjameg a felhalmozandó volument; és az, minthogyennek akkor még semmi sem áll útjában valóban befektetésre is kerül. A fordulattal alapjában véve semmi egyéb nem történt, mint hogy az egyik primeren adott mennyiség helyet cserélt a szekundermennyiséggel. A termelés volumene továbbra is akét primeren adott mennyiség egyike maradt, csak hogy a másik primer mennyiség most már a felhalmozásnak a korlátozott befektetési lehetőségek általlimitált volumene, a

fennmaradó részt pedig majdnem a teljes nettó termelési volument el kell fogyasztani, máskülönben a körforgás, mint például avilágválság idején, meggátlódik. Eszerint tehát a fogyasztásnak a munkatermelékenység emelkedésévelmegközelítőleg arányosan kell növekednie. Hogy ez az összekötődés milyen kiemelkedően nagyjelentőségű, azt az Egyesült Államoknak a gazdaságivilágválság óta bekövetkezett fejlődésén kívánjuk érzékeltetni. Az azóta eltelt öt évtized alatt mind a munkatermelékenység, mind pedig az átlagos reálbér kerekben megnégyszereződött. Tételezzük felcsupán azért, hogy e feltetelezést ad absurdum vigyük, hogy a reálbérek a végbement termelékenységnövekedés ellenére nem emelkedtek, tehát mégma is az 1928-as szinten lennének. Bármilyen magasnak akár 100%-nak is veszik az összterméknekazt a hányadát, amelyet 1928-ban a munkavállalókelfogyasztottak, ennek a hányadnak napjainkra azössztermék megnégyszereződése folytán mindenképpen 25% alá kellett volna süllyednie, tehát azössztermék több mint háromnegyede számára másfelvevőt kellett volna találni. Hogy ezek jelentékeny részben a munkaadók lehetnének, azt kizárja azegyes vállalatok között a monopóliumok ellenére továbbra is fennálló, sőt éleződő konkurencia. Megkellene még vizsgálni, hogy nem lehetne-e az államaz a felvevő, aki elsajátíthatná, és valahogy megsemmisítené a maradékot, amely még mindig azössztermék legalább kétharmad része volna. Igen, meg kellene semmisítenie. Mert ha az állam az összterméknek ezt a volumenében növekvő részét olyancélokra használná fel, amelyek a népesség javát szolgálják, akkor végeredményben olyasmi jönne létre, amit a reálbérek fentebb kizárt növekedésével kellene azonosnak tekintenünk. Persze ez a maradék megsemmisíthető volna fegyverkezéssel. Csakhogya társadalom még mielőtt a fegyverkezés elnyelné anemzeti jövedelem kétharmadát szétesik, ha csakegy totalitárius rezsim abroncsai eleve nem fogjákössze. Ahhoz tehát, hogy a meglévő társadalmirend fennmaradhasson, a reálbéreknek kényszerüenemelkedniük kellett, és a második világháború ótavalóban minden iparilag fejlett országban a termelékenység növekedésével lépést tartva emelkedtek is. Japánban az ismert fél évszázados eltolódás következtében ez a fordulat csak a hetvenes években ment végbe, de hasonló kísérőjelenségekkel. Ez akivétel eklatáns módon erősíti a szabályt.

Ügyelnünk kell, nehogy az alapvető gazdasági változások következményeit tévesen, részbentendenciózusan e változása okaiként kezeljük. ígypéldául az ember hajlik arra, hogy a reálbérek emelkedését egyszerűen a szakszervezetek megnövekedett hatalmával magyarázza, figyelmen kívül hagyva, hogy a szakszervezeteknek ezt a hatalmat a fordulat után éppen az osztóke érdekében meg kellett kapniuk, minthogy az egyes vállalkozók a konkurenciakövetkeztében továbbra is érdekeltek voltak a

bérek alacsonyan tartásában.

Az úgynevezett tudományos-technikai forradalom sem ok volt, hanem okozat: egyrészt a korlátozott felhalmozási lehetőségek következtében bőségesen szabadultak fel anyagi eszközök a kutatásszámára, másrészt pedig a technikai kutatás nélkülözhetetlenné vált most már nemcsak az egyes vállalatok, hanem az egész ipar számára is. Az egyesvállalatok a bukás terhe mellett rákényszerültek arra, hogy lehetőleg saját kutatási eredményeik révén fejlesszék a technikát, ám összességük szempontjából végső soron azok a kutatási eredmények voltak döntő jelentőségűek, amelyek újfajta fogyasztási javak termeléséhez vezettek. Figyelemreméltó, hogy a kutatás és általában a technikai fejlődés de facto két különböző irányban haladt, úgy, hogy az eredő gazdasági vektor továbbra is fenntartotta a termelés és a fogyasztás dinamikus egyensúlyát. Egyrészt ugyanis az új és tökéletesített termelési eszközök és technológiák megnövelték a munkatermelékenységet és ezáltal a reálbéreket, másrészt a technikai haladás lehetővé tette, hogy állandóan újfajta fogyasztási cikkeket fejlesszenek ki, állítsanak elő és dobjanak piacra, s így a lakosságnak a munkatermelékenység emelkedésével párhuzamosan növekvő vásárlóerejét újra és újra lecsapolják.

Kezdetben még minden úgy ment, mint akarikacsapás: először a korábbi időszakban telítetlenül maradt alapvető szükségleteket lehetett és kellett kielégíteni, azután az egyensúly a tömegfogyasztás kiszélesítésével (autó, rádió, televízió, fotózás és filmezés, hűtőgép stb.) volt viszonylag könnyen fenntartható. Mindez lehetővé tette a növekvő vásárlóerő oly módon történő lecsapolását, hogy rendszerint azok is elégedettek voltak, akiknek ezekért a javakért robotolniuk kellett. Végül azonban már haszontalan holmikot kellett kifundálni, és az emberekre, mint nélkülözhetlent rátukmálni ahhoz, hogy a fogyasztás és termelés egyensúlya fennmaradjon. De mivel a munkatermelékenység folyamatos, konstans növekedése a reálbérek geometriai haladvány szerinti növekedésévé eredményezi (kétszereséről négyszeresére, négyszereséről nyolcszorosára stb.), ennek a folyamatnak is hasonlóan, mint a tőke bővített újratermelésének előbb-utóbb véget kell érnie, áthághatatlan korlátokba kell ütközni. Elkerülhetetlenül fordulatnak semmivel sem kisebb horderejű fordulatnak, mint amely a gazdasági világválság idején játszódott le kell bekövetkeznie, mégpedig azon a ponton, amikor a termelt fogyasztási javak áradatának növekedése a szükségletek relatív telítettségéhez vezet. Míg az első fordulat idején csak a tőkefelhalmozás ütközött korlátokba, a fogyasztási javak felduzzadt folyamata számára viszont szelep nyílt, addig a ma esedékes fordulatban a szükségletek relatív telítettsége folytán ez a szelep is szorosabbra zárul, és így az össztermelés volumene ütközik korlátokba.

Tisztázni kell még, hogy tulajdonképpen mit értünk a szükségletek relatív telítettségén. A szükségletek abszolút telítettsége nemcsak lehetetlenség, hanem egyenesen rémálom volna. Abszolút azt jelentené, hogy már nincs is mit kívánnunk, sőt valósággal védekeznünk kellene a szánkba repülő sült galambok rohama ellen. Ezzel szemben relatív a telítettség akkor, ha mindazok a szükségletek, amelyeknek kielégítéséért dolgozni érdemes, pontosabban, amelyekről magunk úgy véljük, hogy érdemesértük dolgozni, már ki vannak elégítve. Konkrétabban: relatív telítettség akkor következik be, ha az egyes emberek a többet fogyasztani vagy kevesebbet dolgozni dilemma előtt állva úgy döntenek, hogy döntéseik végeredményeként a fogyasztás összvolumene stagnál vagy csak jelentéktelen mértékben növekszik.

Hogy a szükségleteknek efféle telítettségem teoretikus agyrém, hanem ma már realitássá vált, azt a szakszervezeti követelések megváltozása mutatja a legvilágosabban: a még nem is oly rég elsőrendűeknek számító bérkövetelések helyébe amunkaidő-csökkentés követelése lépett.

Itt most rövidebbre foghatjuk fejtegetéseinket, hiszen mindaz, amit már a -ha a reálbérek az 1928-as szinten maradtak volna -gondolat kísérlet során kifejtettünk, nyilvánvalóan arra az időszerűvé vált esetre is vonatkozik, amikor a szükségletek relatív telítettsége következtében a fogyasztás valóban többé-kevésbé konstans szintre áll be. Tulajdonképpen semmi meglepő nincs abban, hogy a most beérő fordulat idején olyan problémák merülnek fel, amelyek az első fordulat után már végérvényesen megoldottnak és túlhaladottnak tünnek. A múlt század elején lezajlott ipari forradalom óta ugyanis egyvalami napjainkig nem változott, és előreláthatólag nem is fog változni, mégpedig a munkatermelékenység folytonos, feltartóztathatatlan emelkedése, az emelkedés, amely elvezetett mind az első, mindpedig a most esedékes második fordulathoz. Képletesen szólva: a termelésből eredő, szemlátomást duzzadó folyam először a pereméig feltöltötte a tőketároló medencéjét, majd az első fordulat idején meg kellett nyitni a zsilipeket, amelyek a lakossághoz eddig csak korlátozott mennyiséget engedtek áramlani, hogy mind többet és többet vezethessenek erre a területre. Az időközben még tovább duzzadt folyam azonban ma már az egész területet elárasztással fenyegeti; ezért vagy újabb területet kell megnyitni a fölösleg számára, vagy pedig a folyamot eredeténél kell lefojtani. Ez a lényege a mostani fordulatnak.

Hogy ilyen feltételek mellett megközelítőleg zéró-növekedés következik-e be, és ha igen mikor, vagy egy kismértékű növekedés még fenntartható lesz, vagy akár a termelési volumen csökkentése válik szükségessé, illetve előnyössé, ezt a kérdést ittnyitva hagyhatjuk. Lényeges ezzel szemben, hogy helyesen értékeljük a növekedés

különböző korlátait. A szükségletek relatív telítettségén kívül, amely márma korlátozza a növekedést, egyre világosabban rajzolódik ki egy másik korlát is. Ez ugyan ma még nem teszi lehetetlenné a növekedést, de figyelmeztet, hogy meg kellene állni. Már most meg kellene akadályozni vagy legalábbis lassítani kellene a növekedést, hogy elkerüljük azt a katasztrófát, amely bekövetkezik, ha nem vetünk véget a természeti kincsekkel ezen belül a vízzel és levegővel folytatott tróglógazdálkodásnak. Mégis ellentmondásba kerülnek azok, akik ezen az alapon a zéró-növekedés mellett szállnak síkra. Egyrészt a termelés volumenénél további, növekedése ugyan vitathatatlanul a természet újabb megterhelését jelenti, de másrészt a növekedés, ha csak fenn akarjuk tartani a már elértéletszínvonalat elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy rendelkezésre álljanak azok a horribilis összegek, amelyeket be kell fektetni az ökológiai egyensúly helyreállításához és fenntartásához. Hasonlóan nagy befektetésekre van szükség ahhoz is, hogy aszükössé váló nyersanyagokat bőségesen rendelkezésre állókkal pótoljuk, például az olajat mint energiaforrást napenergiával. Nem lép fel viszont ellentmondás abban az életben, ha a zéró-növekedést nem a termelési, hanem a fogyasztási volumenre vonatkoztatjuk. De a fogyasztási volumenzéró-növekedésének követelésével többé-kevésbé nyitott kapukat döngetünk, hiszen ez a követelés arra redukálódik, ami a relatív szükséglet-telítettség eredményeként amúgy is esedékessé vált.

Nem volna érdektelen utánajárni a kérdésnek: miért kezdenek az emberek éppen most komolyan aggodalmaskodni a növekedés természetikorlátai miatt, amikor a szükségletek relatív telítettsége amúgy is határt szab a további növekedésnek. Miért éppen most kezdenek ezzel törődni, miért festik egyesek szinte kárörömmel az ördögöt a falra? Bizony, sokkal könnyebb megálljt mondani akkor, amikor már semmi különösebb érdek nem fűződik a továbbrohanáshoz, könnyebb kiegyezni az egyhelyben maradással abban a tudatban, hogy a továbbhaladás amúgy is szakadékba vezetne.

Megismételjük: ahhoz, hogy stagnáló személyes fogyasztás mellett a termelési volumen tovább növekedhessen, újabb területet kell feltárni, ahol a fölösleg realizálható. A fejlődő országoknak nyújtott segítség előreláthatólag a jövőben sem fogja a nemzeti jövedelem néhány százalékát túlhaladni. Arról pedig, hogy a fegyverkezés növelésének is vannak korlátai, már korábban szoltunk, így véleményem szerint jelenleg egyetlen számottevő felvevőképességgel rendelkező terület kínálkozik: a természet karbantartása. A nemzeti jövedelem tekintélyes részét lehetne erre felhasználni. Annak nincs jelentősége, hogy ezen befektetése eredménye, mint például a tiszta levegő nyilvánvalóan az áruforgalmon kívül esik, és emiatt a nemzeti jövedelemben kizárólag a ráfordítások szerepelhetnek, hiszen ugyanez érvényes csak

olyannyira megszokott, hogy észre sem vesszük egy sor más területre, így például a közoktatásra is.

Annak ellenére, hogy a természet karbantartására szolgáló ráfordítások zömében beruházások, sőt részben az iparon belül alkalmazott beruházások, a számunkra itt releváns makroökonómiai szempontból mégis megtévesztő volna ezeket egykalap alá venni azokkal a beruházásokkal, amelyek atermelés bővítését, illetve a munkatermelékenység-növelését szolgálják. Mert míg azok a beruházások és egyáltalán mindazok a ráfordítások, amelyek a természet karbantartására szolgálnak, valóban lehetővéteszik a foglalkoztatottak számának növelését, addigmerőben téves azt képzelni, hogy ugyanezt el lehetne érni az egyes vállalatok állam által elősegített, de mégiscsak a konkurenciától vezérelt, fölfokozottberuházási tevékenységével. Olyan ez az elképzelés, mintha az ördögöt Belzebubbal akarnánk kiűzni; mert bár a beruházási tevékenység időlegesen valóban leköt fölöslegeket, de mihelyt a beruházás befejeződött, a levezetett mennyiség sokszorosa áramlik vissza, hiszen minden, a vállalat számára rentábilis beruházás végső soron az átlagos munkatermelékenység emelkedéséhez vezet. Ha nem vesszük tudomásul az ezzel kapcsolatos tapasztalatokat, akkor újból és újból nagyot nézhetünk, mint az azember, aki gödröket ás, hogy az elárasztott mezőrőlelvezesse a vizet, de közben minduntalan földalatti forrásokra bukkan, s így az akaratlanul feltárt fakadóvizekkel csak növeli a bajt.

Megjegyzendő még, hogy előreláthatólag atermészet karbantartására fordítható maximális befektetések is csak átmeneti időre lesznek elegendőekahhoz, hogy a források lefojtását, azaz az összmunka-ráfordítás csökkentését el lehessen kerülni. Csak átmeneti időre, mivel a munkatermelékenységnek már a következő megduplázódása, s ez nema távoli jövő ahhoz vezetne, hogy a nemzeti jövedelemnek változatlan fogyasztási volument és összmunka-ráfordítást feltételezve 50%-át kellene a természet karbantartására fordítani, vagyis annyit, mint a mai nemzeti jövedelem egésze.

Akárhány, az összmunka-ráfordítás nagyságát befolyásoló tényezőt vesszünk is figyelembe, arraaz eredményre jutunk, hogy csak a két leglényegesebb tényezőnek van döntő hatása az összmunkaráfordítás csökkenésének előrelátható ütemére: egyfelől a fogyasztási volumen relatív telítettségbenél is lehetséges változásainak, másfelől pedig amunkatermelékenység növekedésének.

Nos, ahhoz, hogy a fogyasztási volumen jövőbeni változását felbecsülhessük, mindenekelőtt a szükségleteket csökkentő, illetve növelő tendenciákat kell szem előtt tartanunk. A csökkenést nemcsak a presztízsfogyasztás szférájának szűkülése idézi elő(amit bárki birtokolhat, annak nincs presztízse), hanem még inkább az, hogy a

jóléti társadalomban felnőtt nemzedék minden mesterségesen felszámolt fogyasztást megkérdőjelez, és ezt joggal teszi. Ezzel szemben a munkaidő csökkenése, tehát a szabad idő megnövekedése ugyanúgy, mint eddig, sőt fokozottabb mértékben új szükségleteket ébreszthet, és ezáltal a csökkentő tendenciát ellensúlyozhatja, esetleg túl is kompenzálhatja.

Megbízhatóbban becsülhető fel az összmunka-ráfordítás jövőbeni visszacsökkenésének másik döntő tényezője: a munkatermelékenység emelkedése. Legalábbis az biztosra vehető, hogy az automatizálás a munkatermelékenység növekedésének eddigi ütemét fel fogja gyorsítani.

A fenti megfontolások alapján nyilvánvaló, hogy a munkatermelékenység növekedésével a fogyasztási volumen növekedése semmi esetre sem tarthat lépést. A fogyasztási volumen lelassult növekedése legfeljebb arra lesz elegendő, hogy a munkatermelékenység növekedésének felgyorsulását kompenzálja. Ez esetben az összmunka-ráfordítás azon geometriai haladvány szerint fog csökkenni, amely eddig a termelési volumen növekedését határozta meg; vagyis a termelési volumen eddigi megduplázódásai helyébe az összmunka-ráfordítás feleződései teljes foglalkoztatottságot feltételezve a munkaidő feleződései fognak lépni. Ha például a munkatermelékenység évi növekedése 3-4%-kal haladja meg a termelési volumen évi növekedését, akkor a munkaidőnek (3,5%-kal számolva) kerekén 20 év alatt kellene megfeleződnie.

Gondoljuk meg: a munkaidő a XIX. század maximuma óta a mai napig még meg sem feleződött. Több mint másfél évszázad kellett ahhoz, aminek most belátható időn két évtizeden belül be kellene következnie. Akár tetszik, akár nem, tudomásul kell vennünk, hogy valami merőben új érlelődik, sőt, már mozgásba is jött. Új periódus kezdetén állunk, amelyben nemcsak lehetőségessé, hanem szükségessé is vált a munkaidő folyamatos, radikális csökkentése. Ebben a perspektívában a heti 40 órás munkaidőnek már ma esedékes 35 órára való csökkentése is más megvilágításban jelenik meg: ha a munkaidőt a teljes foglalkoztatottság fenntartásához 20 évenként a felére kell csökkenteni, akkor egy ilyen 12,5%-os munkaidő-csökkentés csak 4 évre lehet elegendő, és ezután bármilyen nehezen elképzelhető is ilyen mérvű csökkentéseknek négyévenként kellene egymást követniük.

Csak hogy a társadalmilag szükséges munkaráfordítás állandó, jelentős redukálása új problémát vet fel. Eddig a munka által létrehozott gazdagság elosztása volt a sokat vitatott és harcokat kiváltó fő probléma, most azonban magának a munkának az elosztása, pontosabban a munkához való jogot garantáló elosztása válik elsőrendű problémává.

De ez a feladat véleményem szerint az általános munkaidő-csökkentéssel önmagában

nem oldható meg. Kínálkozik azonban egy másik lehetőség, amely a legegyszerűbben az úgynevezett jobsharing-ben (állásmegosztás) jut kifejezésre. A munkavállalók túlságosan sokáig tűrtek el vagy talán észre sem vettek egyfajta egyenlőtlenséget. Arról van szó, hogy míg ők minden egyes áruból vásárolhatnak kisebb vagy nagyobb mennyiséget, ezzel szemben abból az áruból, amit ők visznek piacra, tehát munkaerejükből csak egyetlenegy, rögzített mennyiséget adhatnak el: heti 40 órás kvantumot, sem többet, sem kevesebbet; vagy ezt, vagy semmit. Ahogyan folytonos mennyiségeknél a mértékegység, például a hosszúságnál a méter csak kvázidarab, ugyanúgy a munkanap sem tekinthető olyan valóságos darabnak, mint például egy alma, hanem csak kvázi-darabnak, amelynek hosszúsága elvilegtetszőleges. Ennek a kvázi-darabnak a rögződése általában a munkamegosztásból és különösen a bér munkából fakad. A szabályozott munkanap egyebek között azért alakult ki, mert szükségessé vált, hogy a bér munkásokra olyan egyéni szükségleteiktől független egységes munkanapot kényszerítsenek, amely leginkább megfelel a termelés ritmusának.

Csak ha sikerül ezt a kötöttséget feloldani vagy legalábbis lazítani, akkor lesz a munkához való jog olyan joggá, amely az egyes embernek nemcsak a vagy-vagy alternatíváját nyújtja, hanem lehetővé teszi számára, hogy munkaerejéből saját belátás szerint többet vagy kevesebbet vigyen piacra. Vagyis: egyéni szükségleteinek megfelelően magadöntse el, hogy hány órát akar például hetenként dolgozni. Mint már jeleztük, a probléma megoldása a job sharing lehetne.

Ha ugyanis egy csoport mintegy kollektív munkavállalóként közösen vállalja el meghatározott számú állás betöltését például néhány esztergályos három esztergapadon elvégzendő munkát, akkor maguk dönthetik el, hogyan osztoznak a munkán ésszerűen megfelelően a béren. A vállalat számára viszont közömbös, hogy ki, mikor és melyik esztergapadnál dolgozik, minthogy a munkanapidőtartama és a munka folyamatossága változatlanul biztosítva van. Azt mondtuk: néhány esztergályos, jó előre jelezvén, nem okvetlenül szükséges, hogy hárman legyenek; a három esztergapadon végzendő munkát (az egyszerűség kedvéért egy műszo-

kot feltételezve) például négy esztergályos is elvállalhatja. Így munkaidejük, anélkül hogy a termelésritmusa megváltozott volna, 25%-kal csökkent (például heti 40 órától 30 órára). Főleges, hogy akár röviden is megismételjük mindazt, amit a munkaidőilyetén csökkenésének mind a munkavállalók, mind pedig a vállalat számára olyannyira kézenfekvő előnyeiről már elmondtak, leírtak és valahányszor beidegződött hagyományokkal kellett szakítani egyszer mind meg is kérdőjelezték. Ezért mondandónkban arra szorítkozhatunk, ami lényegileg új. A job sharing úgy tűnik az egyetlen már ma ismert lehetőség, amellyel el lehet választani az egyes

embermunkaidejét az üzent munkaidejétől. Ezáltal az individuális munkaidő az egyéni szükségletekhez igazítható. A job sharing tehát megkönnyíti az összmunka-ráfordítás szükségessé vált radikális csökkentését, azáltal is, hogy egyengeti az utat az általános munka-időcsökkentéshez. Persze, még meg kell teremteni azokat a munkajogi alapokat, amelyekre szükség van ahhoz, hogy a ma még szórványos kezdeményekből kialakulhasson, és széles körűen elterjedhessen egy újfajta munkaviszony. Nem lesz könnyű feladat a szükséges munkajogi törvényeket kidolgozni és egyebek között a szakszervezetek előrelátható ellenállásával szemben érvényesíteni. Mihelyt azonban a job sharing olyannyira elterjed, hogy többé már nem elhanyagolható tényezője a gazdasági körforgásnak, számolnunk kell egy újabb problémával.

A munkaidő bármilyen, akár legradikálisabbcsökkentése is csak akkor tudja biztosítani a teljesfoglalkoztatottságot, ha a reálbérek ezáltal nem csökkennek. Ha ugyanis a reálbér a munkaidővel arányosan csökkenne, akkor a fogyasztási, és ennek következtében a termelési volumen is visszaesne, tehát végeredményként tovább redukálna a szükségesösszmunka-ráfordítás. Ezzel a csökkenésnek egyolyan végtelen spirálja keletkezne, amely elméletilegcsak a holtponton, azaz zérófogyasztás, zéró-termelés és zéró-munka mellett érne véget. Tehát makroökonómiai szempontból is abszolút jogosult, sőt szükséges a szakszervezetek ama követelése, hogy az óra-, illetve teljesítménybéreket oly mértékben emeljék, ami elegendő a munka-időcsökkenésből származó bérkiesés kompenzálásához, vagyis biztosítja a reálbérek szinten tartását. Ez a job sharing esetére is vonatkozik. Ha három ember munkahelyét négyentöltik be, akkor valamelyest hozzájárultak legnyilvánvalóbban, ha a négy közül egy korábban munkanélküli volt a munkanélküliség csökkentéséhez. Deha a négy munkás megelégszik három munkás bérével, akkor gyanútlanul az egyes esetben láthatatlanul és kimutathatatlanul beindítja azt a spirálmozgást, amely a szükséges összmunka-ráfordítást redukálja, tehát a munkanélküliséget csökkentő közvetlen hatást semmissé teszi. Hogy ezt a fatális visszahatást el lehessen kerülni, valahogy ellensúlyozni kellene a bérkiesést, mondjuk azzal, hogy a három bér egymunkanélküli segéllyel egészül ki. Mint mondtuk, nem lesz könnyű zöld utat adni a job sharing-nek, ha azonban komolyan vesszük a teljes foglalkoztatottságkövetelményét és általában a munkához való jogot, akkor ezt a különösen kedvező utat akár tetszik, akár nem járhatóvá kell tenni.

Közgazdászok hajlamosak arra, hogy csak azáltaluk megragadható, illetve mérhető tényezőket vegyék figyelembe.

A munka vonatkozásában mind ez ideig mi is, elsősorban annak mennyiségi meghatározottságáról, azaz munkaidőről szoltunk. Nem vizsgáltuk közelebbről,

alapjában ismertnek tételeztük fel, hogy tulajdonképpen milyen munkáról is van szó. De amíg differenciálatlanul minden munkát egy kalap alá vesszünk, addig még a rövidebb munkaidő, illetve hosszabb szabad idő iránti szükségletet sem lehet helyesen meg ítélni. A túl szűk közgazdasági megközelítés ezzel éppen az egyik leglényegesebb problémát rekeszti, ki, melynek jelentősége a jóléttel és amunkaidő csökkenésével szemlátomást növekszik, sőt valószínűnek tarthatjuk, hogy belátható időbelül a társadalom legfontosabb kérdésévé fog előlépni. Milyen a munka, monoton vagy alkotó, és milyen körülmények között végzik, bér munkaként vagy önálló munkaként ez a probléma.

Hogy a milyen munka kérdést szemléletesebben tárgyalhassuk, ragadjunk ki először két extrém esetet, mégpedig olyanokat, amelyek a munka-milyenség spektrumának két szélén helyezkednek el. A futószalagon végzett munka, néhánymozdulat szakadatlan, monoton ismétlése a legismertebb példa az egyik végletre. Ez a munka még kiüresedtebb, mint például a betanított munkát végző kőművesé, aki ugyan nem tesz mást, minthogy egyik téglát a másik mellé helyezi, de legalább látja, hogyan nő a fal, míg a futószalag mellett dobozó munkás szeme elől darabonként eltűnik tevékenységének eredménye. Kielégítő tartalmat és látható eredményt nélkülöző munkát kizárólag azért vállalnak, hogy az érte kapott bérből élni lehessen. Az efféle munkáról találó, sőt evidens a vélekedés: annál jobb, minél rövidebb a munkanap, mert még a semmittevéssel agyonütött szabad idő is tartalmasabb, mint az ilyen munkában töltött órák. Hogy amunka teszi értelmessé az életet, az az ilyen munkavonatközösében nemcsak nem helytálló, hanem egyenesen demagóg állítás, különösen azok részéről, akik a semmittevést bármiféle munkával szemben előnyben részesítik. Ám jogos ellenkezésből seessünk abba a hibába, hogy minden isünkét szükséges rossznak tekintsünk, semmi esetre sem azt amunkát, amely a spektrum másik szélén helyezkedik el. Érzékletes példaként hadd idézzem azt, amit budapesti barátaim egyike, egy tehetséges matematikus rendkívül frappánsan, habár gunyorosan saját munkájához való viszonyáról mondott: Mindenkiképességei szerint, mindenkinek szükségletei szerinte volna a kommunizmus. Ami engem illet, ide énmár eljutottam, mivel szükségleteim szerint dolgozom, az intézet pedig képességei szerint fizet... Jómagam, mielőtt átnyergeltem a közgazdaságtanra, tizenöt éven át rajzasztalnál dolgoztam, gépeket terveztem, azután újabb néhány éven át egy tervezőiroda vezetője voltam. Tapasztalataim egybevágóan barátom felfogásával. Tehetséges tervezők mindenekelőtt érdeklődésből végzik munkájukat, se jobban, se rosszabbul nem dolgoznak, ha változik munkahelyük fizetési képessége, és akkor sem dolgoznak kevesebbet, ha a hivatalos munkaidő rövidül. Hangsúlyozom: a hivatalos munkaidő. Hisz velem is gyakorta megtörtént, hogy szabad időmben egyszer éppen

egy színházi előadás közben azon kaptam magam, hogy se nem látok, se nem hallok, nem is vagyok jelen, hanem ismét egy tervezési problémán töprengök, tehát dolgozom.

Mindent összevéve: a probléma kétdimenziós. A munkaidőnek és a szabad időnek, mint két, többékevésbé mérhető mennyiségnek az aránya csak az egyik dimenzió, a másik dimenziót a minőségileg különféle munkák spektruma alkotja. Az, hogy ennek spektrumnak ellentétben például a színek spektrumával nincs kvantitatív mértéke, egyáltalán nem csökkenti e dimenzió rendkívüli jelentőségét. Mint ahogya szagokat is meg tudjuk különböztetni, holott az átható büztől a könnyű illatig terjed spektrumnak nincsen mértéke, ugyanagy mértékegység híján is tisztaképet alkothatunk a munkaspektrumról és annak változásait illetően pro és kontra állást foglalhatunk.

Ismeretes, hogy az ipari fejlődés a termelékenység növeléséhez szükséges munkamegosztás következtében a munkaspektrumot az emberhez méltatlan munka irányába deformálta. Ez a tendencianemcsak hogy kezdettől fogva létezett, hanem egyike azoknak a tendenciáknak, amelyek az első fordulat, tehát a gazdasági világválság idején sem változtak, éselőreláthatólag a jelenleg érlelődő fordulat során sem fognak változni, legalábbis nem a bér munka keretein belül. Hogy már ma is milyen erős az embereken a torzítatlan, értelmes, munka igénye, az egyebek között azon is lemérhető, hogy az elidegenedett munkától való menekülésként alternatív munkaközösségek jönnek létre, annak ellenére, hogy ezekben nem kevesebbet, hanem rendszerint többet dolgoznak annál, mint amennyit bérmunkásként kellene dolgozniuk, hogy megélhessenek. Ugyanezen alapszik akézművesség, különösen pedig az iparművészet növekvő vonzereje: az itteni csekélymértékű munkamegosztás teret hagy az alkotó tevékenységnek.

Mindezek a lehetőségek azonban csak viszonylag kevesek és semmi esetre sem az egész társadalom számára nyújtanak megfelelő megoldást, minthogya munkamegosztás általános kiküszöbölése nem volna jobb, mint fejfájás ellen a guillotine. Ezzel szemben jogos az a kérdés, hogy az adott pontosabban a magas munkatermelékenység fenntartásához szükséges munkamegosztás mellett lehetne-e és ha igen, mennyen lehetne javítani a különféle munkák spektrumát, mindenekelőtt azáltal, hogy egyre inkább háttérbe szorulna a teljesen monoton, például a futószalag mellett végzendő munka. Az ezzel kapcsolatos (véleményem szerint eltúlzott) várakozások egyrészt az automatizálás adta lehetőségekből indulnak ki, másrészt pedig abból, hogy a munkavállalók beleszólási joga (Mitbestimmung) csökkentené vagy akár teljesen meg is szüntetné az elidegenedést.

Az automatizálás nyilvánvalóan abban is különbözik a legtöbb, a

munkatermelékenység növelésére szolgáló korábbi eszköztől, hogy a termelésifolyamatot nem darabolja fel egyszerű részműveletekre, hanem újra lehetővé teszi a munkafolyamategyre nagyobb szakaszainak fokozatos integrációját: sőt, minél embertelenebb egy munkaművelet, azazminél kevesebb ügyességre és értelemre van szükségelvégzéséhez, annál könnyebb a munka elvégzéséautomatizálás segítségével teljesen a gépekre áthárítani. Gondoljunk arra a filmre, amelyben Chaplin afutószalag mellett addig húzogatta a csavarokat, mígbele nem örült: az ilyen fajta munkák küszöbölhetőkki a legkönnyebben. Az automaták beállításából, fel- ügyeletéből és karbantartásából adódó munkák nagyrésze viszont kvalifikált munka, még ha nem is feltétlenül alkotó, de semmiképpen sem lélekrombolótevékenység. Ennek ellenére illúziónak tartom azt avárakozást, hogy az automatizálás a munkamegosztásból eredő valamennyi problémát megoldja. Nemhagyható például figyelmen kívül, hogy a közvetítéseknek az a máris túl hosszú láncolata, amely azegyes ember tevékenységét végső soron valamelyemberi szükséglet kielégítéséhez kapcsolja, az automatizálás révén még néhány előrevetett láncszemmel meghosszabbodik, és ez a meghosszabbodás a munka elidegenedettségét, ha lehet, még tovább fokozza. Az automatizálás a műhelyekben ugyan monoton munkákat küszöböl ki, de ugyanakkoregyhangú munkákat teremt az irodákban. Az összhatás különösen kérdésessé válik, mihelyt az automatizálás nem korlátozódik a tömegtermelésre: kisszériák gyártásánál én például szívesebben dolgoznék a szerszám gép mellett, semmint ott fölöslegesséválva arra kényszerüljek, hogy számjegyzévlésűszerszám gép számára lyukkártyára vigyek fel technológusok által megadott adatokat. Sőt, önmagábanannak a technológiának, amely eddig egyszerűen aszerszám gép mellett dolgozó szakmunkásra volt bízva, a minden részletre kiterjedő kidolgozása ésrögzítése új, az automatizálás által létrejött dekvalifikáló munkamegosztást jelent. Azzal is számolni kell, hogy az automatizálás sokkal gyorsabban növeli amunka termelékenységét, mint amilyen gyorsan amunka struktúráját javítani tudná, tehát a bérmunka többé-kevésbé elfogadható spektruma megkésve, vagyis csak azután jönne létre, amikor maga a bérmunka a munkaidő radikális csökkentése következtében már elvesztette az emberek életformája szempontjából ma még elsőrendű jelentőségét.

A beleszólási jognak az automatizálással és egyáltalában a technika továbbfejlesztésével ellentétben atermelékenység növekedése szempontjából közvetlenül tincs jelentősége, elsőrendű szerepet játszhatazonban az elidegenedés mérséklésében. Ezt a pozitív hatást mégis gyakran tévesen, sőt demagógmódon hamisan értelmezik. Feltételezik ugyanis, hogy a munkás az önmagában monoton, lélekromboló, nap, mint nap ismétlődő munkát értelmesebbnek vagy

elviselhetőbbnek találná, ha tudná, hogy tevékenysége miként illeszkedik bele az összefolyamatba. Chaplin helyzetén mit sem javított volna, ha beleszólhat abba, hogy traktorokon vagy gépjárműveken húzzon meg csavarokat. Mellesleg: az sem, ha Budapesten és nem Detroitban. A beleszólási jognak inkább az a jelentősége, hogy azok, akik aktívan gyakorolják, alapjában változatlan munkájuk mellett egy egészen másfajta tevékenységben részt vesznek, mégpedig abban az alkotómunkában, ami egy vállalat irányításából adódik.

Ezzel nagyjából mindazt elmondtam, amit az iparilag fejlett országok jelenlegi fejlődési tendenciáira vonatkozóan fontosnak tartottam. Mégis ahhoz, hogy az írás elején felvetett problémához, a jövő alternatíváihoz visszatérjek, az eddigiekhez akövetkező megfontolásokat kell hozzáfűznöm.

Mind a romantikus alternatív mozgalomnak, mind pedig a marxista forradalmi mozgalomnak alapjában véve azonos a célkitűzése: az elidegenedést megszüntetni; és ezáltal értelmesebb életet tenni lehetővé. Minthogy az elidegenedés de facto a kapitalizmusban jött létre, feltételezik egyrészt romantikusan, hogy vissza kellene térni a kapitalizmus előtti termelési viszonyokhoz, másrészt forradalmi módon, hogy meg kellene dönteni ezeket a termelési viszonyokat és újakat kellene létrehozni. A romantikus út nyilvánvalóan járhatatlan, a forradalmi elképzelés pedig megfélemlít arról, hogy az elidegenedés mindenekelőtt a munkamegosztásból fakad, a munkamegosztás azonban nem dönthető meg. Mindkét alternatívától eltérően én egy harmadikat, egy úgy mondhatnám evolúciós alternatívát tartok megfontolandónak. Ez az alternatíva abból indul ki, hogy a munkaidő radikális csökkenése folytán a bértudás, még ha nagyrészt elidegenedett marad is, többé már nem határozza meg az emberek életmódját és életének tartalmát. Feltehetően a munkaidő legközelebbi feleződése, de az utána következő már biztosan elegendő lesz ahhoz, hogy az szükség szerűség birodalmában végzett munka naponta néhány óra vagy évente néhány hónap elveszítse ma még elsőrendű, életformát meghatározó jelentőségét.

Ha azonban egy elsőrendű tényezőnek a hatása megszűnik, akkor minden esetben fel kell vetni a kérdést: mi az, ami helyébe léphetne. Adott esetben tehát: mi határozza majd meg döntően az életet, ha már nem az elidegenedett munka formálja és deformálja. Ez az a kérdés, amire válaszolni kell, vagy amit legalábbis mérlegelni kell, hisz enélkül a jövőre vonatkozó bármely elképzelés felemás marad. Hanem adódik megoldás, akkor féltő, hogy a túl sok szabad idő vákuumot teremt, amelyben az emberek agyonunják, agyonisszák magukat vagy merő unalomból egyenként sötét, akár népenként agyonütik egymást. A szabad időnek azonban előbb vagy utóbb új tartalmat adhat, és ebben látom a vákuumelkerülésének egyedüli reális lehetőségét az alkotó tevékenység szükséglete. Ebből még egy kérdés következik: teremthető-e elegendő

tér kreatív tevékenység számára, és ha igen, hogyan? Viszonylag kevesen lesznek ugyanis azok, akik a szükségszerűség birodalmában, azaz a továbbra is bér munkán alapuló termelésben alkotó munkát találnak. A többségnek tehát, amely ott monoton, elidegenedett munkát végez, ezen a szférán kívül kell lehetőséget keresnie kreatív tevékenységre. Az a kevesek által osztott bizakodásom, hogy a szükségszerűség birodalmán kívül elegendő tér nyílhat alkotó tevékenység szánfára, azaz olyan munkára; ahol a céltételezés (teleológia) és a végrehajtás nincs elkülönítve, a következő megfontoláson alapul:

Az ipari fejlődés és különösen a tömegtermelés térhódítása nemcsak gazdagodáshoz, hanem szegényedéshez is vezetett, nevezetesen a szükségletek uniformizálódásához és ezáltal elszegényedéséhez. Számátalan olyan egyéni szükséglet, amelyet a tömegtermelés nem tudott kielégíteni, lassan elhalt. De ezek a szükségletek föléledhetnek, és hogy előreláthatólag föl is fognak éledni, arra mutató jelekmár ma is vannak, például a csináld magad mozgalom elterjedése. Valószínűnek tartom, hogy bekövetkezik a kézművesség reneszánsza, kialakul egyszéles kézműves réteg, amely az iparnak nem versenytársa, hanem szükséges kiegészítője lesz. Ezen kívül vannak még olyan területek is, ahol a tevékenységek szükségtelenül váltak tömegtermelés-jellegűvé, de ezt a torzulást nem kell véglegesnek tekinteni. Gondoljunk például az oktatásra, iskolákra, ahol a gyermekek nem kíváncsiságból vagy érdeklődésből, hanem bér munkás módjára bérükért, azaz jó jegyekért tanulnak. Ezekben a tanyákban sem a tanulók egyéni szükségleteit nem elégítik ki, sem a tanároknak nincs módjuk egyéni képességeiket latba vetni. Ezzel szemben egy kézművezi jellegű oktatás, ahol egy tanár legfeljebb tíz vagy esetleg még kevesebb gyermeket oktat, nemcsak a tanárok munkáját tenné szabadabbá és értelmesebbé, hanem egyúttal felnevelhetne egy nemzedéket, amelyben megerősödne az alkotó tevékenység igénye. Egyáltalán: a bér munkán nyugvó termeléshegemóniája mindent elsorvasztott, ami ezen a szférán kívül helyezkedett el, pontosabban csak az hagyta meg, ami saját létezéséhez szükséges volt, vagy pedig olyan tevékenységi területeket, amelyeket azért nem lehetett bekebelezni, mert olyan sokkreativitást igényelnek, hogy a tőkém és bér munkáraláló nyereséges elválasztás lehetetlennek bizonyult. Hogy a kézenfekvő és problematikus példák dzsungelében el ne vesszünk, bízzuk az olvasóra, hogy számba vegye, hol és mennyiben kínálkozik megfelelő tér a nem elidegenedett az egyéni tevékenység-szükségleteknek megfelelő munka számára.

Csak hogy jelezzük, milyen irányba vezethetne ez az evolúciós alternatíva, vázoljunk fel röviden kifejezetten utópiaként egy társadalmi rendet, amely ezen alternatíva eredményeként jöhetne létre. Utópia országában sem valósult meg az emberiség régi vágyálma, az a paradicsom, amelyben a szükségszerűség birodalma végképp

megszűnt volna létezni. Mi több: Utópia lakói arra a meggyőződésre jutottak, hogy anyagi jólétük biztosítása érdekében a szükségszerűség birodalmát okvetlenül fenn kell tartaniuk, még akkor is, ha ott a magas fokú munkamegosztás következtében változatlanul jórészt

elidegenedett, monoton munkát kell végezniük. Ennek ellenére valamennyiük számára lehetővé válik emberhez méltó élet, mégpedig azért, hogy amíg megmaradt monoton munka oly kevés, az összes munkaképes polgár között szétosztva legfeljebb néhány száz óra évente, hogy immár teljesen alárendelt szerepet játszik életükben. Az értelmes életnek az az elsőrendű előfeltétele, hogy a monotonmunka végzése ne egyetlen társadalmi rétegre háruljon, sajátos módon van biztosítva: Utópia országában kizárólag monoton munkáért fizetnek bért, tehát mindenki kénytelen ilyen munkát is végezni, hogy vásárolhasson mindabból, amit a szükségszerűség birodalmában termelnek és továbbra is pénzért visznek piacra. Hogy milyen munkát kell monotonnak tekinteni és így bérezni, az nagyon egyszerűen kiderül, hiszen a kreatív tevékenység iránti szükséglet olyannyira megnövekedett, hogy a szükségszerűség birodalmán belül adódó kreatív vagy legalábbis nem monoton munkát ellenszolgáltatás nélkül is elvállalják.

Egyebekben Utópia polgárai napjaik túlnyomó részét hasonlóan és mégis jobban töltik, mintha valóra váltak volna a romantikusok elképzelései az ipari forradalom előtti társadalomba való visszatérésről. Hasonlóan például abban a vonatkozásban, hogy bekövetkezett a kézművesség reneszánsza, jobban a tekintetben, hogy amikor Utópiapolgárai valamely kézműves szakmára adják a fejüket vagy bármely más tevékenységet folytatnak, akkor ezt kizárólag cselekvési szükségletüknek megfelelően teszik, tehát nem azért, hogy ennek a munkának a jövedelméből éljenek. Míg ugyanis az áru-éspénzforgalom a szükségszerűség birodalmán belül s a vele való kapcsolatban tovább él, addig a szabadság birodalmában fokról fokra veszít jelentőségéből. Egyfajta reciprocitásra (viszonosságra) törekszenek itt, amely idővel olyannyira magától értetődővé válhat az emberek számára, hogy még gondolatban sem vezetnek semmiféle könyvelést. Tagadhatatlan, kevés kilátás van arra, hogy a jelenlegi ipari fejlődés és általában a technika fejlődése Utópia országába vezet nem pedig a pusztulásba.

Mégis, mivel a történelem egyirányú utcájában nem lehet visszafordulni, nincs más lehetőségünk, mint minden tőlünk telhetőt megtenni a pozitív perspektíva még oly szerény esélyeinek növelése érdekében.